

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЗ «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

ГОНЧАРЕНКО ЛЕСЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 929 Бісмарк: 94 (430) «1871/1890» (043.3)

**ОТТО ФОН БІСМАРК І КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА
НІМЕЧЧИНИ, 1871–1890 РР.**

07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луганськ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Бур'ян Михайло Степанович,
Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Троян Сергій Станіславович,
Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету,
завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства;

кандидат історичних наук,
Гуцол Олексій Вікторович,
Управління Служби безпеки України
в Луганській області,
співробітник відділу захисту національної державності.

Захист відбудеться 16 грудня 2011 р. о 13.00 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради К 29.053.07 при Державному закладі «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» за адресою: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна 2, корп. 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна 2).

Автореферат розісланий 15 листопада 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

І. В. Грицьких

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Історія колоніалізму належить до числа найбільш актуальних тем, що розробляються у вітчизняній і світовій історіографії. Незважаючи на те, що з розпадом колоніальної системи це питання, здавалося б, було позбавлено «практичного» значення, в дійсності інтерес до нього не згасає.

Сучасний світ значною мірою відчуває негативні наслідки неврегульованості проблем, що виникли в період розквіту трансконтинентальних імперій і були потім успадковані епохою неокolonіалізму. Все це відбивається на поточному стані міжнародних відносин, а отже – потребує наукового осмислення.

Одним із аспектів, що заслуговують на особливу увагу вчених, є роль видатних особистостей у розбудові світової колоніальної системи. Серед таких доречно згадати й Отто фон Бісмарка.

Історичний шлях, який Німеччина пройшла під його керівництвом, може слугувати взірцем для будь-якої держави світу. Адже нація, котра в той час майже опинилася на «узбіччі історії», протягом декількох десятиріч з'явилася в числі лідерів, викликаючи своїми успіхами відверте занепокоєння найпотужніших держав світу. Безумовно, цей досвід корисний і для України.

Таким чином, тема, обрана для дослідження, є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В.М. Бейліса «Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків» (№0103U003602). Робота також відображає головний напрямок діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин і відповідає одному з пріоритетних напрямків науково-дослідної роботи Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Об'єктом дослідження є колоніальна політика Німеччини в другій половині XIX століття.

Предмет дослідження – роль рейхсканцлера Отто фон Бісмарка у формуванні й здійсненні колоніальної політики Німеччини в 1871–1890 роках.

Хронологічні межі роботи визначаються 1871–1890 роками. Проголошення Німецької імперії (Другого Рейху) 18 січня 1871 року стало важливою політичною передумовою швидкого економічного розвитку, а також колоніальної експансії країни. Тому ця подія цілком обґрунтовано може виступати *нижньою хронологічною межею* дослідження.

Верхня хронологічна межа позначена відставкою Отто фон Бісмарка з посади рейхсканцлера (20 березня 1890 р.).

Мета дослідження – на основі широкої джерельної бази, враховуючи результати вивчення проблеми вітчизняними та зарубіжними істориками, дослідити роль Отто фон Бісмарка в процесі формування та здійснення колоніальної політики Німеччини у 1871–1890 роках.

Для досягнення мети були поставлені наступні **завдання**:

– проаналізувати передумови виникнення колоніального руху й відповідного напряму політичної думки в Німеччині;

- виявити фактори, які впливали на зміни в урядовій політиці щодо колоніальних проблем в період, обраний для дослідження;
- дослідити еволюцію відповідних поглядів Отто фон Бісмарка;
- охарактеризувати боротьбу всередині німецьких правлячих кіл навколо колоніального питання;
- визначити місце колоніальної політики в загальній зовнішньополітичній стратегії Отто фон Бісмарка.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії проведене комплексне дослідження, присвячене Отто фон Бісмарку, яке дозволило:

- запропонувати авторське бачення ролі рейхсканцлера у формуванні та здійсненні колоніальної політики Німеччини в 1871–1890 рр.;
- визначити місце колоніальної політики в загальній зовнішньополітичній стратегії Отто фон Бісмарка;
- приділити особливу увагу процесу колонізації Східної Африки;
- уточнити місце кризи німецької колоніальної політики наприкінці 80-х рр. XIX ст. серед причин, що впливали на співвідношення сил різних угруповань німецького істеблішменту і призвели до відставки рейхсканцлера;
- дослідити дипломатичний аспект боротьби О.Бісмарка за створення колоніальної імперії;
- обґрунтувати періодизацію колоніальної політики Німеччини за часів рейхсканцлера О. Бісмарка.

Методологія дослідження. Дисертація побудована на основі біографічного методу, застосованого з урахуванням принципів об'єктивності, багатофакторності, історизму, конкретності, єдності історичного й логічного тощо.

Події, що висвітлюються в дослідженні, розглядаються в їх системній цілісності, яка формується сукупністю виявлених взаємопов'язаних історичних фактів. Композиція роботи збудована переважно шляхом послідовно-хронологічного викладу матеріалу. Внутрішня періодизація обґрунтована за допомогою порівняльного методу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані дослідниками історії дипломатії, міжнародних відносин, колоніалізму та зовнішньої політики Німеччини, а також при підготовці навчальних курсів і спецкурсів з даної проблематики.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНУ імені Тараса Шевченка, а також: на Четвертій Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень 2008» (Полтава, 24-26 листопада 2008 р.); 62-й Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2009 р.); П'ятій Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент 2009» (Полтава, 18-20 травня 2009 р.); П'ятій Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень 2009» (Полтава, 23-25 листопада 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті

професора Г.Л. Бондаревського «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (Луганськ, 7-8 квітня 2010 р.); 64-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 22 квітня 2011 р.).

Особистий внесок. Усі результати дослідження є наслідком самостійної роботи дисертантки.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження отримали відображення у 5 наукових статтях, розміщених у фахових виданнях, а також додатково представлені в 6 тезах доповідей, опублікованих за підсумками роботи конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 212 сторінок (186 сторінок – основний текст, список використаних джерел та літератури налічує 335 позицій і складає 26 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, позначені об'єкт і предмет дослідження, його хронологічні рамки, сформульовано мету та завдання роботи, розкрито теоретико-методологічну основу та наукову новизну дисертації, подані відомості про практичне значення й апробацію результатів, представлено структуру роботи.

Перший розділ «Джерела та історіографія проблеми» присвячений аналізу актуального стану вивчення теми й інформаційного забезпечення подальших розробок.

Документальну базу дослідження склали різноманітні за своїм характером матеріали, які можна умовно поділити на п'ять груп: архівні документи, опубліковані документи, мемуари державних і політичних діячів, полемічні твори, періодична преса.

До *першої групи джерел* увійшли неопубліковані документи з фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПРІ) Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації.

У фондах АЗПРІ («Канцелярія МЗС», «Посольство в Берліні») знаходяться донесення російських послів із Берліна і Лондона, довідки, телеграми, доповідні записки, звіти, інструкції офіційного Санкт-Петербурга та ін. Російські дипломати докладно аналізували суперечності, що виникали між Німеччиною, Англією, Францією та іншими державами у колоніальному питанні, фіксували реакцію на них в німецькому суспільстві, правлячих і фінансово-промислових колах. Зверталася увага на конкретні проблеми німецької колонізації, вивчалася її регіональна специфіка.

Аналіз цих документів, їх критичне осмислення дозволяє більш глибоко вивчити рушійні мотиви й особливості німецького експансіонізму, ролі в цьому процесі О. Бісмарка.

Друга група джерел представлена опублікованими документами.

Серед них найбільш важливими є стенограми засідань рейхстагу. Парламентські дебати відображали погляди всіх соціальних груп і партій. У

стенограмах можна зустріти виступи офіційних представників уряду та опозиції, представлені ними законопроекти, тексти інших офіційних документів, статистичні дані та інші матеріали.

Критичний аналіз цих відомостей розкриває перед дослідником значні перспективи, складає міцне підґрунтя для реконструкції об'єктивної картини подій, у тому числі й пов'язаних із діяльністю Отто фон Бісмарка.

Фундаментальне видання «Велика політика європейських кабінетів 1871–1914», яке нараховує 40 томів і опубліковане у 1922–1927 роках, вже протягом багатьох років привертає увагу дослідників історії міжнародних відносин. Листування офіційного Берліна з посольствами, міжвідомче листування, інші матеріали дають системне уявлення про колоніальну політику Другого Рейху.

Велику цінність мають публікації, підготовані Г. Пошінгером («Князь Бісмарк і Парламентаризм» (1894 р.), «Князь Бісмарк і дипломатія, 1852–1890» (1900 р.) та ін., які побачили світ наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед зібраних документів містяться записи бесід канцлера з дипломатами різних країн, його виступи в рейхстазі, у приватному колі, витяги з періодичних видань тощо.

Збірник «Німецька колоніальна політика в документах» під редакцією Г. Якоба, виданий в 1938 р., також містить корисні матеріали. Вони, серед іншого, дають можливість ознайомитися зі спогадами безпосередніх учасників колонізації. Щоправда, дана збірка не висвітлює «тіньового боку» процесу, пов'язану з насильством і пригніченням аборигенів. Ці аспекти історії міжнародних відносин і, зокрема, колоніалізму, стали активно розроблятися пізніше. Так, під редакцією Ф. Мюллера у НДР 1962 року вийшла збірка «Колонії під батогом». Названі видання містять значний пласт документальних матеріалів, які, правда, мають доволі опосередковане відношення до діяльності Отто фон Бісмарка.

Отже, представлені у численних виданнях корпуси документальних матеріалів мають свою специфіку, оскільки готувалися під впливом особистих уподобань укладачів, які, як правило, переслідували конкретні ідейно-політичні цілі.

Третю групу джерел складають спогади й щоденники державних і політичних діячів, мандрівників і першопрохідців.

У першу чергу привертають увагу мемуари самого Отто фон Бісмарка «Думки та спогади». Але ознайомлення з ними дозволяє упевнитися, що автор майже не торкався проблеми колоніалізму. Більш менш детально ним згадується Гельголандський пакт 1890 р. і деякі інші ще більш незначні фрагменти. Цілком можливо, це може бути пояснено тим, що мемуари О. Бісмарка опубліковані не в повному обсязі. За деякими відомостями, в свій час Г. Бісмарк не передав для публікації четвертий том спогадів батька, вважаючи, що час для «політичних викриттів» ще не настав.

Події колоніальної історії знайшли відображення в мемуарах чиновника колоніального відділу рейхсканцелярії Л. Рашдау «Бісмарк та Капріві. Спогади

німецького дипломата, 1885–1894 рр.», в яких привертають увагу згадки про зустрічі й бесіди з канцлером.

Книга одного з наближених до О. Бісмарка співробітників рейхсканцелярії, віце-президента рейхстагу і міністра сільського господарства Л. фон Бальхаузенна «Бісмарк. Спогади про держміністра» також містить епізоди, що розкривають ставлення О. Бісмарка до колоніальної експансії.

Спогади посла Німеччини у Франції в 1874–1885 рр., а наприкінці ХІХ століття – рейхсканцлера Х. Гогенлое-Шіллінгфюрста, опубліковані під назвою «Мемуари часу рейхсканцлера», дозволяють значно збагатити інформаційну базу роботи. За родом своєї діяльності він знаходився в епіцентрі подій, мав можливість постійно спілкуватися з Бісмарком. Важливо й те, що Х. Гогенлое-Шіллінгфюрст виконував місію посла в державі, яка була традиційною суперницею Німеччини, у тому числі й у колоніальному питанні.

Заслуговує згадки також робота редактора газети «Гренцботен» М. Буша «Щоденники», яка вийшла в світ у 1899 році. Він доволі докладно описує свої бесіди з канцлером. Однак, оскільки М. Буш не був довіреною особою Отто фон Бісмарка, слід припустити, що останній не був з ним повністю відвертим. І це слід враховувати під час визначення інформаційної цінності щойно названих документів.

Особливе місце серед німецьких мемуаристів посідає К. Петерс – теоретик і практик колоніалізму, одна з найбільш одіозних фігур в історії Німеччини. Його роботи «Створення Німецької Східної Африки. Колоніальні та політичні спогади і роздуми» (1906 р.), «Німецька експедиція Емін-паши» (1891 р.), «Спогади» (1918 р.), «Як виникла Німецька Східна Африка» (1912 р.) та інші містять велику кількість важливих фактів та свідчень, які доповнюють уявлення про ставлення Отто фон Бісмарка та інших німецьких урядовців до колоніальної експансії, стосунки канцлера з підприємницькими колами тощо.

Мемуарна література хоча і має суб'єктивний характер, проте часто дає цінні й маловідомі деталі подій та істотно доповнює офіційні публікації. Вона відображає індивідуальне сприйняття подій і, за умови дотримання принципів об'єктивності, дозволяє представити досліджувану епоху у всій її повноті.

Четверта група джерел представлена публіцистичними, науково-публіцистичними та науковими творами, авторами яких стали сучасники й безпосередні учасники німецької колоніальної експансії.

Яскравими прикладами надзвичайно поширеної і популярної в Німеччині тих часів публіцистики можуть слугувати брошури християнського місіонера Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?» (1871 р.) та «П'ять років німецької колоніальної політики» (1889 р.). Перша робота, очевидно, адресувала запитання, винесене в її назву, не тільки німецькому суспільству, а й уряду Другого Рейху. В другій підбиваються деякі підсумки, подається критичне осмислення змісту та результатів експансії, ситуації, яка склалася у Східній та Південно-Західній Африці.

Окрему підгрупу публіцистичних творів представляє робота М. Кошітцкі «Німецька колоніальна історія» (1887–1888 рр.). Автор через екскурси в

історичне минуле Німеччини, намагався довести закономірність, а відтак – і неминучість колоніального розвитку Німеччини, необхідність виконання німецьким народом «цивілізаторської» місії.

Нарешті, серед робіт даної групи можна виокремити й такі, які замислювалися їх авторами – представниками академічних кіл – як суто наукові. Так, Ф. Ратцель прогнозував перетворення Німеччини на державу світового рівня як історичну закономірність.

Наведені роботи, безумовно, значно впливали на громадську думку, оскільки відображали нагальні потреби значної частини населення країни. Вони в своїй сукупності представляли фактор, який мали брати до уваги представники німецького істеблішменту. Урахування джерел даної категорії допомагає прояснити обставини, в яких і Отто фон Бісмарк був змушений приймати свої рішення.

Важливість залучення даних джерел визначається, серед іншого, й тим, що в них відображається зміст дискусії по проблемам колоніальної політики всередині німецького суспільства.

До *п'ятої групи джерел* відносяться матеріали періодичних видань. Під час роботи над дисертацією були оброблені колекції, що зберігаються в провідних бібліотеках і книгосховищах України і Росії. Серед них: «Норддойче альгемайне цайтунг», «Альгемайне цайтунг», «Експорт», «Дойче колоніальцайтунг», «Кьольніше цайтунг», «Дойче Рундшау», «Гренцботен», «Московские ведомости», «Русские ведомости» та багато інших. На шпальтах громадсько-політичних видань регулярно з'являлися публікації з колоніальних питань, які відображали інтереси політичних партій, їх ставлення до урядових рішень і, в тому числі, містили тексти найважливіших офіційних документів.

Преса не менш чутливо і гостро, ніж публіцистика, реагувала на зростання колоніальних устремлінь у німецькому суспільстві 1880-х років. Зрештою, і сам Отто фон Бісмарк використовував пресу як засіб політичної боротьби або, щонайменше, інформування громадськості щодо сутності його поглядів. Отже, без урахування матеріалів преси неможливо скласти повну картину розвитку колоніального руху.

Матеріали періодичних видань доповнюють собою комплекс документів, які складають достатню основу для поглибленого вивчення як незначних епізодів, так і ключових питань у процесі дослідження ролі Отто фон Бісмарка у формуванні та здійсненні колоніальної політики Німеччини у 1871–1890 роках.

Історіографічну базу дисертації складають праці зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Німецька історіографія колоніальної політики Берліну численна та ґрунтовна. Діяльність Бісмарка на різних етапах розвитку імперії постійно привертала увагу дослідників. Але до початку Першої світової війни німецькі історики зверталися до її вивчення, в основному, з метою популяризації ідеї «розширення життєвого простору». У цей час єдиною серйозною працею була «Історія німецької колоніальної політики»

А. Циммермана, опублікована у 1914 р., на сторінках якої автор прагнув виправдати колоніальну експансію Другого Рейху.

У 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. стабільність інтересу до колоніалізму була обумовлена реваншистськими настроями, що панували в державі після підписання Версальського мирного договору 1919 р., який німці розцінювали як «версальський диктат», що призвів до занепаду імперії.

Це було також зумовлено важким становищем німців у колишніх колоніях, а також появою в Англії і Франції документальних та публіцистичних видань викривального характеру. Такі публікації були засновані на реальних фактах, а іноді, й на вигадках. Розкриваючи найбільш негативні сторони німецького колоніалізму і епатуючи читача реаліями колоніального побуту, автори таких робіт переслідували цілком зрозумілу мету: сприяти легітимації колоніальних надбань країн Антанти, зроблених за рахунок Німеччини.

У цих обставинах подолання «почуття провини» німецької нації перетворилося на професійне завдання істориків та письменників. Історична наука і публіцистика поєдналися: історики зверталися до актуальної теми, а публіцисти шукали в історії минулого аргументи для пропаганди ідеї колоніального реваншу. Мова йде про роботи Ф. Валентина, В. Віндельбанда, Г. Шпельмейера, М. Хагена, Г. Хальгартена, Г. Янцена та ін.

Характерною для цього періоду є фундаментальна монографія М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій висвітлені мотиви, рушійні сили й суперечливість політики Другого Рейху, розглянуто розбіжність колоніальних теорій і практичних результатів їх втілення в життя. Співвідношення європейської і колоніальної політики М. Хаген трактував у контексті вибору Німеччиною зовнішньополітичних пріоритетів. Дослідник також стисло проаналізував еволюцію поглядів канцлера у колоніальному питанні. Треба зазначити, що робота була не позбавлена упередженості. Її автор залишав поза увагою проблемні моменти, намагався показати політику О. Бісмарка виключно в позитивному плані.

Ще одним прикладом робіт тих часів, що заслуговують на особливу увагу, є книга Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року. Соціологічне дослідження німецької зовнішньої політики до Першої світової війни». Він значно розширив теоретичний і конкретно-історичний аналіз за рахунок ретельного розгляду діяльності фінансових та промислових угруповань, їх зв'язків з урядом О. Бісмарка. Дана робота виявилася корисною для розуміння контексту, в якому розгорталася діяльність рейхсканцлера.

Закінчення Другої світової війни, яке, здавалося, повинно було відкрити нові перспективи для об'єктивного вивчення даної проблематики, не позбавило світову історіографію політико-ідеологічного забарвлення. Як у радянській, так і в буржуазній історіографії збереглися тенденційні підходи, які потрібно враховувати під час її опрацювання.

Західнонімецька історіографія продовжувала або схвалювати колоніальну експансію (у рамках поширених у 50-ті роки робіт істориків «консервативного» напрямку, таких, наприклад, як В. Рітгер), або ухилятися від її оцінки, як це

найчастіше робилося представниками «ліберального» кола (М. Герінг, С. Цехлін, Х. Кобер, Г.-У. Велер та ін.). Деякі з них намагалися розробляти «особливі» підходи, які в цілому применшували місце і значення колоніальної політики. Так, представник ліберального напрямку В. Ріхтер у праці «Бісмарк», опублікованій у 1962 р., підкреслював, що колоніальна політика була для рейхсканцлера лише інструментом.

Правда, в числі істориків ліберального напрямку зазвичай згадуються Ф. Фішер та деякі інші дослідники, які намагалися давати об'єктивну оцінку колоніальної політики і ролі О. Бісмарка в її формуванні та здійсненні. Однак, можна погодитися з оцінкою С.С. Трояна, що в цьому вони мало відійшли від підходу, розробленого Г. Хальгартеном – згадуваним вище класиком історіографії колоніальної політики.

Деякі мотиви (і зокрема – елементи теорії імперіалізму) свідчили про схожість думок цих учених і висновків, які робилися в рамках марксистської історіографії, оцінки котрої загалом відповідали духу робіт, опублікованих радянськими, а пізніше – російськими та українськими вченими.

З їх числі можна виокремити праці Ю. Кучинського, М. Нуссбаума та Г. Штоеккера, які справили вплив не тільки на німецьку, а й на російську радянську історіографію. Зокрема, вони підтримали розпочату істориками ліберального напрямку дискусію, яка точилася навколо питання категоріального визначення політики, започаткованої в часи Другого Рейху.

Видання у 1977 р. колективної праці «Натиск на Африку» стало значною подією в науковому житті. Правда, слід зазначити, що в даній роботі враховувалися результати опрацювання історії німецького колоніалізму, зроблені в 1940–1970-х рр. радянською історіографією, а отже, вона певною мірою має похідний від неї характер.

В останній час світ побачили нові роботи, які мають наукову цінність. Серед них можна згадати праці Х. Грюндера «Історія європейської експансії. Від дослідників та конкістадорів до колоніалізму» (2003 р.) та «Історія німецьких колоній» (2004 р.); Ю. Цімеррера «Геноцид в Німецькій Південно-Східній Африці і наслідки колоніальної війни в Намібії (1904–1908)» (2003 р.), Й. Шілдкнехта «Бісмарк. Південно-Західна Африка та конференція з Конго» (1999 р.) та інших. Дані роботи свідчать про поступове звільнення німецької історичної науки від ідеологічної упередженості й виступають ознакою збереження наукового інтересу до цієї проблематики.

Отже, аналіз німецької історіографії свідчить про можливість і необхідність подальшого вивчення як історії німецького колоніалізму в цілому, так і ролі, яку в ній відігравав О. Бісмарк, зокрема.

Серед дослідників історії колоніальної політики Другого Рейху багато також *англійських та французьких істориків*. Їх увагу привертало, передусім, причини, хід та наслідки англо- та франко-німецького антагонізму (Е. Лемонон «Англія та Німеччина» (1925 р.), В. Ауделотт «Бісмарк і британська колоніальна політика. Проблема Південно-Західної Африки, 1883–1885» (1970 р.) та ін.).

У *російській дожовтневій історіографії* серед робіт, присвячених зовнішній і внутрішній політиці Німеччини, можна назвати праці Н. Борецького-Бергфельда, М. Карєєва, І. Зашука, В. Левентона, Д. Кольцова та ін.

Вагомий внесок у вивчення передумов і причин колоніальної експансії Другого Рейху та складання англо-німецького антагонізму внесли радянські історики. Серед перших світ побачили роботи А.С. Єрусалимського «Зовнішня політика і дипломатія німецького імперіалізму в кінці XIX століття» (1948 р.), «Німецький імперіалізм: історія і сучасність» (1964 р.), а також «Бісмарк. Дипломатія і мілітаризм» (1968 р.).

Широке коло нових джерел, вперше введених до наукового обігу, дозволило докладно висвітлити основні напрямки експансії, участь німецьких банків у колоніальній політиці, внутрішньополітичну боротьбу з питань розвитку «нової Німеччини» тощо. Ці роботи створили передумови для подальшого, більш глибокого вивчення теми.

У другій половині XX століття спостерігалось зростання інтересу радянських учених до вивчення історії німецького колоніалізму. Серед праць 50-х – середини 80-х рр. XX ст. необхідно відзначити роботи О.Л. Нарочницького, Ф.А. Ротштейна, О.В. Хвостова, Є.В. Тарле та ін.

Ф.А. Ротштейн у фундаментальній праці «Міжнародні відносини наприкінці XIX ст.» (1960 р.) представив узагальнене систематичне дослідження колоніальних змагань європейських держав, висвітлив вплив монополій і фінансової олігархії на зовнішню політику Німеччини, роль дипломатії О. Бісмарка у реалізації експансіоністських планів, надав оцінку тиску, який справляла на рішення рейхсканцлера громадська думка. Незважаючи на свою давність, це дослідження й досі залишається корисним джерелом достовірних фактичних даних.

Необхідно також назвати роботи І.С. Чарного, В.С. Ейсимонт, І.О. Улановської та ін., які ґрунтуються на широкій джерельній базі.

Серед робіт *сучасних російських вчених*, котрі працюють у руслі досліджень німецького колоніалізму слід відзначити дослідження О.Ю. Пуховської «Колоніальна ідея в кайзерівській Німеччині: задуми і втілення» (2001 р.) та праці С.В. Фокіна «Колоніальна політика Німеччини в 1971–1941 рр.» (2004 р.), «Дранг нах Африка: колоніальна політика Німеччини (кінець XIX – 20-ті роки XX ст.)» (2005 р.), «Геополітичний вимір колоніальної політики Німеччини» (2007 р.) та ін. О.Ю. Пуховська переважно займається дослідженням процесу формування ідеології колоніалізму в останній третині XIX – на початку XX ст. Натомість С.В. Фокін серйозну увагу приділяє практичному боку колоніально-пропагандистській діяльності в Німецькій імперії в контексті складання передумов переходу до колоніальної експансії й аналізу геополітичних аспектів німецької зовнішньої політики.

З'явилися в останній час й інші цікаві роботи, що також свідчить про зростаючий інтерес росіян до вказаного проблемного кола. Так, О.І. Галкіна у 2000 р. захистила дисертацію «Позиція уряду і громадськості Великобританії щодо колоніальної політики Німеччини в Африці, 1884–1890 рр.», С.А. Юртаєв

дослідив тему «Зовнішня політика О. фон Бісмарка у 1871–1890 роках у відображенні громадської думки Росії» (2009 р.), С.В. Буталій представив роботу «Німеччина і Південно-Західна Африка» (2010 р.). Опрацювання названих та інших робіт сприяло реалізації мети дослідження.

Вітчизняна історіографія також має значні здобутки в області досліджень німецької історії. В 70–80-ті роки одним із визначних центрів германістики в СРСР стала кафедра всесвітньої історії Дніпропетровського університету. Під керівництвом А.С. Зав'ялова навіть було започатковано збірник наукових праць «Вопросы германской истории». Широко відома в Україні та за її межами С.Й. Бобильова, інші авторитетні дослідники, які вивчають історію українсько-німецьких зв'язків.

Щодо історії колоніальної політики Німеччини, то значні досягнення в їх розвитку було зроблено завдяки випускнику Чернівецького університету С.С. Трояну. Він підготував кандидатську дисертацію «Політична боротьба в Німеччині з питань колоніальної політики в Африці в 1871–1890 рр.» (1990 р.). Через п'ять років світ побачила докторська дисертація «Ідеологія та практика німецького колоніалізму в XVI–XIX ст.» (1995 р.). Пізніше під його керівництвом були підготовані кандидатські дисертації С.М. Косяк «Німецький колоніально-товариський рух другої половини XIX ст.» та десятки наукових праць з цієї проблематики, серед яких найбільш видне місце посідає монографія, підготована у співавторстві з П.С. Трояном «Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.)» (2011 р.).

Слід відмітити, що автор даного фундаментального і збудованого на широкому колі джерел і літератури дослідження, не приділяє головну увагу ролі Отто фон Бісмарка в формуванні та здійсненні колоніальної політики, а розкриває лише окремі аспекти цієї проблематики.

Різноманітні аспекти історії колоніалізму також розробляються науковими школами Одеського і Луганського університетів під керівництвом О.Б. Дьоміна та М.С. Бурьяна.

Таким чином, аналізуючи історіографію з проблеми, що досліджується, слід зазначити, що як зарубіжні, так і українські вчені, незважаючи на активне вивчення питань колоніалізму, не в повній мірі заповнили «білі плями» історії колоніальної політики Другого Рейху, що, відповідно, вимагає подальшого комплексного дослідження.

У другому розділі «Зародження колоніальної політики Німеччини» розглядається передісторія німецького експансіонізму.

Підготовчий етап німецької колоніальної експансії припадає на першу половину XIX століття, коли розпочалася активна ознайомчо-торгівельна діяльність німецьких місіонерів у різних кутах світу. До цього часу внутрішньополітична ситуація та конфлікти на європейському континенті не сприяли успіхам Німеччині в колоніальних змаганнях.

Важливою політичною передумовою швидкого економічного розвитку, подолання регіональних обмежень і виходу на світовий рівень стало об'єднання Німеччини, якому вона великою мірою завдячує особі Отто фон Бісмарка.

Зростання військово-політичного потенціалу країни підштовхнуло німецьких інтелектуалів до розробки численних колоніальних проектів. Швидко збільшувалася кількість прибічників використання державних фінансів, адміністративного апарату та дипломатичного корпусу для військово-політичного та матеріального забезпечення колоніальної експансії.

Зі свого боку канцлер негативно ставився до подібних проектів, зважаючи на можливі ускладнення у відносинах із державами, які вже давно вступили на шлях розбудови трансконтинентальних імперій і значно випереджали Німеччину за економічними можливостями.

Таким чином, з моменту утворення Німецької імперії правлячі кола Другого Рейху опинилися під зростаючим тиском громадськості, яка бачила в колоніальній експансії шлях до вирішення численних соціальних проблем.

Дані обставини склали передумови для подальшого розвитку подій.

Третій розділ «Отто фон Бісмарк і колоніальний рух у Німеччині в 1871–1884 рр.» присвячений аналізу розвитку німецького колоніального руху та пов'язаних з ними змін у ставленні рейхсканцлера до проблем експансіонізму.

Обговорення колоніальних проектів відбувалося одночасно з пошуком німецьким суспільством виходу з напруженої економічної та соціально-політичної ситуації, що склалася всередині країни. Так, економічна криза 1873 року призвела до похвалення на неформальному рівні колоніального руху в середині 70-х років XIX століття.

У той же час уряд визначальною умовою економічного розвитку вважав мирне співіснування в Європі, для чого докладав чималих зусиль, вибудовуючи зважену зовнішньополітичну лінію. Баланс сил у Європі значною мірою залежав від рівноваги протиріч у трикутнику Англія–Франція–Німеччина. В таких умовах різкий перехід до активної колоніальної політики міг загрожувати Німеччині політичною ізоляцією.

Тим не менш, правлячі кола Другого Рейху робили обережні кроки в напрямку безконфліктного просування національних інтересів у країнах Азії та Африки. Отто фон Бісмарк, офіційно проголошуючи про своє неприйняття ідеї державної підтримки колоніалізму, давав розуміти, що відмова від настільки радикальної позиції – це лише справа часу.

У розпал обговорення протекціоністського тарифу в 1879 році О. Бісмарк вніс на розгляд рейхстагу «договір про дружбу» із Самоа, уперше продемонструвавши бажання вести колоніальну політику, але без її відкритого проголошення, у обмеженому обсязі: не у формі анексій, а у формі економічного домінування і встановлення політичної опіки над заморськими територіями.

Відхилення Самоанського законопроекту загостило інтерес представників промислово-банківського капіталу до колоніального питання. Крім того, на межі 70–80-х рр. XIX ст. ця проблема в німецькій пресі обговорювалася більше, ніж будь-коли, а з початку 80-х років XIX ст. усе частіше повторювалися відкриті заклики до захоплення нових територій.

Шляхи для проникнення німецького капіталу в райони, намічені для колонізації, прокладались «дружніми договорами», які укладалися з вождями

місцевих племен. Цьому також сприяла діяльність німецьких місіонерів та численних товариств. Після заснування «Центрального союзу торгівельної географії й підтримки німецьких інтересів за кордоном» і «Західнонімецького союзу колонізації й експорту» розпочався період організованого колоніального руху в Німеччині.

Внаслідок цього, хоча Отто фон Бісмарк, як голова уряду, й залишався формально осторонь процесу, проблеми, пов'язані з його розвитком, все більше привертати його увагу.

Бурхливому росту устремлінь правлячих кіл Німеччини й повороту політики рейхсканцлера до активних дій сприяли дебати з колоніального питання, які відбулися на початку 80-х рр. XIX ст. У них так чи інакше взяли участь усі верстви німецького суспільства, свідченням чого стали численні публікації «на злобу дня». Цьому сприяла й активізація експансії інших європейських держав.

Після створення в грудні 1882 р. «Німецького колоніального союзу», почався новий етап розвитку колоніального руху, який проводився паралельно з переходом Другого Рейху до політики колоніальних захоплень.

У 1871–1883 роках офіційні погляди Отто фон Бісмарка з колоніального питання зазнали еволюції, що український дослідник С.С. Троян визначив терміном «зсув парадигми». Німеччина де факто опинилася на порозі нового етапу зовнішньої політики, вступила на шлях колоніальних змагань.

У четвертому розділі «Колоніальна концепція Отто фон Бісмарка і її реалізація в 1884–1890 рр.» розглядаються проблеми втілення політичних задумів рейхсканцлера на завершальному етапі еволюції його поглядів з питань експансії.

Протягом 1884–1885 рр. Німеччина здійснила здобутки, що поставили її на третє місце у світі за розмірами колоніальних володінь. Це виявилось можливим, передусім, завдяки загостренню відносин між старими колоніальними державами. Окупація Англією Єгипту (1882 р.) була причиною її чергового конфлікту з Францією. Російсько-англійське зіткнення на афганському кордоні (березень-квітень 1885 р.) могло перерости у війну між цими державами. Наполегливі зусилля Англії захопити Судан у січні 1885 р. призвели до знищення махдістами військ під командуванням Ч. Гордона. В Індокитаї у березні того ж року отримали поразку французькі війська. Отже, можна погодитися з думкою О.Л. Нарочницького, що Німеччина ніколи не опинялася в обставинах, які б настільки сприяли захопленню заморських територій.

Водночас слід звернути увагу на те, що, враховуючи голосні декларації про «недержавний характер» боротьби за простір, німецькі правлячі кола діяли підозріло швидко і послідовно. Продуманість за часом і опрацьованість в деталях німецьких анексій викривають наявність заздалегідь розробленої програми експансії, яка чекала сприятливого моменту для своєї практичної реалізації.

Такою нагодою послужила підготовка конференції по єгипетському питанню, що повинна була відкритися 28 червня 1884 р. Вже 5 травня 1884 р. Бісмарк дав вказівку послу в Лондоні Г. Мюнстеру (і цю вказівку, надаючи їй

виняткового значення, він повторив 11 травня й 1 червня 1884 р.) поставити перед англійським урядом альтернативу: надати політичну підтримку Німеччині або штовхнути її до союзу з іншими державами. У відповідь 22 червня 1884 р. німецьке керівництво було повідомлено Дж. Гренвілем про підтримку планів щодо німецького протекторату над Ангра-Пекена.

23 червня 1884 р. рейхсканцлер виступив у бюджетній комісії рейхстагу (яку взагалі не відвідував з 1871 року!) з офіційним проголошенням колоніальної політики. 26 червня, виступаючи вже перед депутатами рейхстагу, він виклав сутність програми, що, загалом, зводилася до тези: «...наш намір – це не утворення провінцій, а підтримка вільного розвитку комерційних підприємств». Така політика, стверджував він, не зажадає від імперії солдатів, а від імперських фінансів грошей. Створення класичних колоній він, якщо не повністю відкидав, то називав небажаним. Натомість він пропонував «просуватися вперед не стільки приєднанням заокеанських територій, скільки наданням охоронних грамот», повторюючи шлях Ост-Індської компанії. «Авторитет рейха» передбачалося забезпечити майже тільки консульським представництвом. Отже, в основу німецької колоніальної політики на цьому етапі були покладені принципи концесіонізму.

Багатообіцяюча програма колоніального засвоєння заморських територій відкривала шлях для створення широкої політичної платформи на підтримку діючого уряду: від прогресистів до ультраконсервативних аристократів. Найбільш рішучу частину опозиції канцлер попереджав про те, що противники колоніальної політики зраджують національним інтересам.

Отже, відповідно до положень викладеної програми і під впливом як внутрішньополітичних (наявність опозиційних чинників у парламенті, стриманість промислових і банківських кіл у фінансуванні колоніальних підприємств і прагнення перекласти витрати з проведення колоніальної політики на державу й ін.), так і зовнішніх (існування складних відносин із Францією, небезпека загострення відносин з Англією й ін.) проблем, О. Бісмарк віддавав перевагу політиці за принципом «прапор іде за торгівлею»

4 липня 1884 р. комісар Нової Гвінеї Г. Нахтігаль проголосив німецький протекторат над Того, 12 липня 1884 р. – над Камеруном. На початку серпня був установлений протекторат над Ангра-Пекена. У наступні місяці територія протекторатів енергійно розширилася у всіх напрямках. Берлінська конференція з Конго підтвердила той факт, що колоніальний поділ Африки між крупними капіталістичними державами вступив у завершальну стадію. Узгодивши питання про Нову Гвінею, Англія й Німеччина домовилися також про розділ сфер впливу в Океанії.

Але були й випадки, коли державна ініціатива йшла попереду здобутків комерсантів. Так, 19 серпня 1884 р. було встановлено німецький протекторат над Новою Британією (пізніше Архіпелаг Бісмарка) та ін.

У 1885 р. Німеччина уклала договір з Іспанією й придбала право на створення вугільних станцій і стоянок військового флоту на Маріанських островах й островах Палау. Показово, що в тому ж році уряд О. Бісмарка

виділив з державного бюджету 5,4 млн. марок для фінансової підтримки гамбурзьких пароплавних ліній до Африки, Австралії й на Далекий Схід.

Але найбільш показовим свідченням практики відхилення від лозунгу «прапор іде за торгівлею» є історія створення німецької Східної Африки, де не було місіонерських організацій, а комерційні фірми були занадто залежні від англійського капіталу.

У цій ситуації треба було діяти твердо та рішуче. Тому наступного дня після закінчення Берлінської конференції на сторінках спеціального урядового друкованого органу було несподівано оголошено протекторат над областями Усегуа, Нгуру, Усагара й Уками у Східній Африці.

Виступ О.Бісмарка перед депутатами рейхстагу 2 березня 1885 р. можна було розцінити як свідчення відсутності чіткої колоніальної програми. Але дана заява не була вільною від політичного лукавства: фактично канцлер прагнув одержати свободу дій і можливість тактичного маневру при опорі на німецьке підприємництво.

Угода про кордони в Східній Африці була підписана 25 серпня 1885 р., почалося створення Німецької Африки від Занзібарського узбережжя до Великих озер, від Ніла до Лімпопо. На запит К. Петерса про можливість подальших експедицій (включаючи Уганду і Момбасу), О. Бісмарк відповів: «...ну, якщо Ви готові це зробити, ідіть потім далі». К. Петерсу було повідомлено: канцлер пізніше розгляне, що уряд зможе офіційно захистити. Усього в 1885–1886 рр. у Східну Африку було споряджено 17 експедицій, які дали можливість німцям претендувати на територію загальною площею 56 тис. кв. миль.

Дипломатичні успіхи дозволили О. Бісмарку ще більше розширити можливості для колонізації, але в цей час стало зрозуміло, що для цього все більше бракувало ресурсного забезпечення. До того ж, брутальність і свавілля, які чинилися на захоплених землях, привели до повстання, яке було тривале, кровопролитне і справило значний вплив на колоніальну думку в Німеччині.

В цілому кінець 80-х рр. ХІХ ст. став часом кризи німецької колоніальної політики. Він був оцінений сучасниками як «катастрофа». Конфлікт поставив під загрозу саме існування німецької колоніальної імперії. Побудова колоніального фатерланда виявилася під загрозою, так само як і інтереси фінансово-промислових угруповань та репутація уряду.

Криза спростувала пропагандистський міф про результативну колоніальну політику й можливість вирішення за океаном нагальних економічних і соціальних проблем Німеччини. Період ейфорії змінився періодом сумнівів і розчарувань. За словами російського дипломата М. Муравйова, на той час «колоніальна політика Німеччини потерпіла стільки невдач, що це стало для імперії питанням національної честі».

Напередодні відставки О. Бісмарк у своєму останньому виступі в рейхстазі визнав, що державна участь у колоніальній політиці могла бути й більш виразною. Згадуючи про те, що він говорив про Ост-Індську компанію раніше, можна побачити, що його погляди зазнали суттєвих змін. Досвід «держави-купця» тепер привертав увагу в зв'язку з тим, що в кінцевому

результаті вона офіційно увійшла до складу Британської імперії. Ідея створення спеціальної установи (на зразок британського Колоніал оффісу) в урядових структурах Німеччини також не викликала різкого заперечення.

Але й такі поступки Отто фон Бісмарка вже не влаштовували прибічників прискореної експансії. Серед них був і Вільгельм II, який у 1888 р. зійшов на престол.

Відставка О. Бісмарка в березні 1890 р. та призначення канцлером Л. Каприві позначили собою початок нового етапу в історії зовнішньої та колоніальної політики Німеччини, яка остаточно встала на шлях, що призвів її до поразки в Першій світовій війні.

У висновках дисертації викладено результати дослідження.

Історія створення колоніальних імперій свідчить про те, що успішні європейські держави, підкоряючись закономірностям, пануючим у царині, перш за все, економічного розвитку, були вимушені ставати одна за одною на шлях конкурентної боротьби за нові території.

Не будучи виключенням, і Німеччина, яка, після підготовчого етапу, і, особливо, після утворення в 1871 році Другого Рейху, стала втілювати власний імперський проект, закріплюючи за собою виключні економічні, а згодом і політичні права у різних куточках світу. Неабияке значення для успішного ходу цього процесу мало й те, що визначальний вплив на прийняття головних рішень у Німеччині в той час справляв Отто фон Бісмарк.

Доступний комплекс документальних матеріалів, яким би широким він не був, зрозуміло, не дозволяє остаточно визначити дійсні уявлення рейхсканцлера з питань колоніальної експансії. Він був видатним дипломатом і, якщо прийняти за аксіому, що мистецтво дипломатії полягає в умінні приховувати власні думки, слід з великою обережністю ставитися до джерел, в яких навіть за життя Отто фон Бісмарка висвітлювалася його позиція з різних питань. Вони свідчать лише про «зовнішній бік» його задумів, складаються з висловлювань, безпосередньо або опосередковано адресованих конкретним політичним групам, ураховують їх очікування і співвідносяться з міркуваннями, відомими лише рейхсканцлеру. Таким чином, вони складають документальні основи для реконструкції, переважно, офіційного боку політики канцлера. І з цим треба змиритися.

Серед груп, які визначали цільову аудиторію дипломатії О. Бісмарка, слід назвати правлячі кола зарубіжних країн, а також політичні й комерційні кола як всередині держави, так і за її межами. Усі вони у тій чи іншій мірі були поєднані династичними, ідеологічними та фінансовими узами та пов'язували з діяльністю рейхсканцлера успіхи та можливі невдачі в реалізації особистих планів, які часто суперечили одне одному і не завжди відповідали об'єктивним інтересам Другого Рейху.

Треба було враховувати і громадську думку, яка за допомогою преси віддзеркалювала настрої німецького суспільства.

Аналіз документальних матеріалів, досліджень, присвячених окресленій проблематиці, а також оцінка об'єктивної міжнародної ситуації, специфіку якої визначало «запізнення» Німеччини до розподілу «колоніального пирога»,

дозволяють зробити вихідне припущення. Рейхсканцлер обрав стратегію, яка, за суттю, нагадує політику США другої половини XIX – першої половини XX ст.: під гаслом неприйняття колоніалізму проводити активну експансію, спираючись на постійно зростаючу економічну міць. Тобто, офіційно задекларований політичний курс мав приховати дійсні плани О. Бісмарка. Тільки під тиском об'єктивних обставин він був вимушений поетапно «дрейфувати» в бік публічного визнання необхідності державної колоніальної політики.

На *першому етапі* (1871–1879 рр.), незважаючи на зростання в суспільстві популярності ідеї експансіонізму, рейхсканцлер займав позицію, згідно з якою колоніальні питання мали стосуватися лише німецьких комерсантів і не мати державно-політичного виміру. Натякаючи на складне міжнародно-політичне становище Німеччини та внутрішні проблеми, Отто фон Бісмарк оголошував участь держави в колоніальній боротьбі несвоєчасною. Численні висловлювання в такому дусі, на нашу думку, були зроблені, передусім, в рамках політики заспокоєння європейських партнерів. Це не завадило рейхсканцлеру в середині 70-х років XIX століття схвалити підготовку до здійснення анексій в Африці і в басейні Тихого океану. Свідченням цього стала підтримка рейхсканцлером, наприклад, Самоанського проекту на зламі 1879–1880 років.

На *другому етапі* (1880–1884 рр.) комерційна експансія, яка призвела частково до злиття німецького капіталу з капіталом Великих держав і, головним чином, до посилення міжнародної конкуренції, стала міцним важелем, який О. Бісмарк використав для здійснення своїх задумів. Шляхом укладання «дружніх договорів» комерсанти формували економічну систему майбутньої колоніальної імперії.

Офіційно проголошуючи про своє неприйняття ідеї державної підтримки колоніалізму, Отто фон Бісмарк водночас давав розуміти, що відмова від настільки радикальної позиції – це лише справа часу. Можливо, рейхсканцлер і в подальшому міг би відкладати цей крок, розглядаючи його наразі як зайвий та чреватий значними дипломатичними і військовими ускладненнями. Але актуальна соціально-політична ситуація в країні, а також не дуже вдала внутрішня політика, вели до падіння популярності діючого кабінету. У той же час колоніальна проблематика в німецькому суспільстві стала надзвичайно популярною. З розширенням заморських володінь пов'язувалися надії на подальше покращення господарської ситуації, а отже – і соціально-політичного клімату.

Численні документи свідчать про те, що ця обставина сприяла змінам, які намітилися в офіційній позиції О. Бісмарка на початку *третього етапу* (1884–1890 рр.) його діяльності.

23 червня 1884 р. в своєму виступі в рейхстазі він, нарешті, поставив націю перед фактом започаткування політичної підтримки територій, засвоєних комерсантами.

Детально продуманий план виходу на державний рівень у колоніальному питанні отримав свою реалізацію напередодні міжнародної конференції по Єгипту (28 червня 1884 року). Використовуючи чергове загострення протиріч між Англією, Францією, Росією та іншими Великими державами, О. Бісмарк

здійснив своєрідний «бліцкриг» в колоніальних змаганнях. За неповні два роки він сформував імперію, яка на той час посіла третє місце за обсягом заморських володінь, що викликало бурхливе схвалення в німецькому суспільстві.

Рейхсканцлер також, орієнтуючись на європейських суперників, виклав принципи своєї колоніальної програми, яка зводилася до гасла: «прапор іде за торгівлею». Ті ж адресати мали почути й виправдання за «зсув парадигми». Вони були представлені як відповідь на критику з боку опонентів всередині держави, яким О. Бісмарк нагадував, що колонізацію здійснив німецький народ, і її противники, відповідно, діють в інтересах Англії й Франції.

Оголошені принципи, яких, до речі, майже ніколи не дотримувалися, мали якомога довше заспокоювати конкурентів. Найбільш виразним свідченням цього стала історія боротьби за протекторат над Східною Африкою, коли «прапор», по суті, «випередив торгівлю».

Криза колоніальної політики Німеччини наприкінці 80-х років XIX століття остаточно довела, що саме держава невідворотно повинна була взяти на себе головний тягар у розбудові імперії. Як це вже неодноразово траплялося в світовій історії, приватний капітал утратив функції основного двигуна експансії.

Визнавав це, зважаючи на реальний стан справ, і рейхсканцлер. Але його епоха в історії Німеччини вже фактично завершилася.

Відставка О. Бісмарка в березні 1890 р. та призначення на його місце Л. Каприві позначили собою початок нового етапу в історії зовнішньої та колоніальної політики Німеччини, яка зробила ще один крок на шляху, що привів її до поразки в Першій світовій війні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті

1. Заболотна Л.Л. Витоки німецького колоніалізму, 70-ті – перша половина 80-х рр. XIX ст. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 15. – С. 59-65.

2. Заболотна Л.Л. Внесок німецької наукової думки 40–80 рр. XIX ст. у формування колоніальної політики Німеччини // Сумська старовина. – Суми: СумДУ. – 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 84-91.

3. Заболотна Л.Л. Місце колоніальної політики Німеччини в зовнішньополітичних планах О. Бісмарка в 1880–1884 рр. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2009. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 20. – С. 44-52.

4. Гончаренко Л.Л. О. Бісмарк та експансійна політика німецьких колонізаторів у Східній Африці в 1885–1886 рр. // Сумська старовина. – Суми: СумДУ. – 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 106-113.

5. Гончаренко Л.Л. О. Бісмарк та колоніальний рух в Німеччині в 1873–1888 рр. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 26-38.

Матеріали конференцій

1. Заболотна Л.Л. Становлення німецької історіографії колоніальної політики Німеччини (80-ті рр. XIX – початок 30-х рр. XX ст.) // Матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток наукових досліджень 2008». – Полтава: «Інтер-Графіка», 2008. – Т. 4. – С. 23-25.

2. Заболотна Л.Л. Російська дореволюційна історіографія колоніальної політики Німеччини // Матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент 2009». – Полтава: «Інтер-Графіка», 2009. – Т.4. – С. 28-32.

3. Заболотна Л.Л. О. Бісмарк та колоніальне питання в Німеччині в 1868–1871 рр. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї міжнародної наукової конференції молодих вчених. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 123-124.

4. Гончаренко Л.Л. Самоанський законопроект 1879–1880 рр. у колоніальній політиці О. Бісмарка. // Матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток наукових досліджень 2009». – Полтава: «Інтер-Графіка», 2010. – Т. 5. – С. 24-27.

5. Гончаренко Л.Л. Тиск німецьких колоніальних товариств на політику О. Бісмарка щодо посилення експансії у Східній Африці (1888–1889 рр.) // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій пам'яті професора Г.Л. Бондаревського. – Луганськ: ТОВ «Віртуальні реальність», 2010. – Ч. I. – С. 123-127.

6. Гончаренко Л.Л. Колоніальна концепція О. Бісмарка та її реалізація у 1884–1890 рр. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 171-172.

АНОТАЦІЇ

Гончаренко Л.Л. Отто фон Бісмарк і колоніальна політика Німеччини, 1871–1890 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Держ. заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ, 2011.

Робота присвячена комплексному дослідженню ролі Отто фон Бісмарка у формуванні та здійсненні колоніальної політики Німеччини у 1871–1890 роках. У ній показано еволюцію поглядів цього видатного державного діяча щодо проблем експансії.

Також, виявлено фактори, які впливали на зміни в урядовій політиці щодо колоніальних проблем у період, обраний для дослідження.

Визначено місце колоніальної політики в загальній зовнішньополітичній стратегії Отто фон Бісмарка.

Приділено особливу увагу проблемі колонізації Східної Африки, уточнено місце кризи німецької колоніальної політики наприкінці 80-х рр.

XIX ст. серед причин, що впливали на співвідношення сил в німецькому істеблішменті і призвели до відставки рейхсканцлера.

Обґрунтовано періодизацію колоніальної політики Німеччини 70–90-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Отто фон Бісмарк, Німеччина, Другий Рейх, колоніальна політика, зовнішня політика, міжнародні відносини, експансія, канцлер.

Гончаренко Л.Л. Отто фон Бисмарк и колониальная политика Германии, 1871–1890 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Гос. учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко». – Луганск, 2011.

Работа посвящена комплексному исследованию роли Отто фон Бисмарка в формировании и осуществлении колониальной политики Германии в 1871–1890 годах. В ней показана эволюция взглядов этого выдающегося государственного деятеля по проблемам экспансии.

Также выявлены факторы, влиявшие на изменение правительственного курса в отношении заморских территорий.

Определено место колониальной политики во внешнеполитической стратегии Отто фон Бисмарка.

Уделено особое внимание проблеме колонизации Восточной Африки. Уточнено место кризиса немецкой колониальной политики в конце 80-х гг. XIX в. среди причин, которые влияли на соотношение сил в немецком истеблишменте и привели к отставке рейхсканцлера.

Обоснована периодизация колониальной политики Германии 70–90-х гг. XIX в.

История создания колониальных империй свидетельствует о том, что успешные европейские государства, подчиняясь закономерностям, господствующим в области, прежде всего, экономического развития, были вынуждены одна за другой вступать на путь конкурентной борьбы за новые территории.

Не была исключением и Германия, которая, после подготовительного этапа, и, особенно, после образования в 1871 году Второго Рейха, стала воплощать собственный имперский проект, закрепляя за собой исключительные экономические, а в дальнейшем и политические права в разных уголках мира. Большое значение при этом имело и то, что определяющее влияние на принятие решений в Германии в то время оказывал Отто фон Бисмарк.

Анализ документальных материалов, исследований, посвященных данной проблематике, а также оценка объективной международной ситуации, специфику которой определяло «запаздывание» Германии к дележу «колониального пирога» позволили сделать исходное предположение. Рейхсканцлер избрал стратегию, которая, по сути, напоминает политику США второй половины XIX – первой половины XX века: под лозунгом

«неприятия колониализма» проводить активную экспансию, опираясь на постоянно растущую экономическую мощь. Таким образом, официально декларируемый политический курс должен был скрыть действительные планы О. Бисмарка. Только под давлением объективных обстоятельств он был вынужден поэтапно «дрейфовать» в сторону публичного признания необходимости государственной колониальной политики.

Ключевые слова: Отто фон Бисмарк, Германия, Второй Рейх, колониальная политика, внешняя политика, международные отношения, экспансия, канцлер.

Goncharenko, L.L. Otto von Bismarck and the German Colonial Policy, 1871–1890. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.02 – World history. – State Enterprise «Lugansk National Taras Shevchenko University». – Lugansk, 2011.

The thesis is devoted to complex investigation of the role of Chancellor of the German Empire, Otto von Bismarck in the development and implementation of the colonial policy of Germany in 1871–1890.

Based on analysis of a wide range of sources considered internal and external factors that influenced the colonial policy of Germany in 1871–1890 years. Investigated the ideological and political background of the German colonial expansion.

The thesis examined the evolution of the views of the Chancellor of German Empire, Otto von Bismarck in the colonial question.

This paper analyzed the struggle in the ruling, financial and industrial circles, as well as the public issue of Germany's colonial policy. Illuminated position of various political forces on the German colonial expansion.

Keywords: Otto von Bismarck, Germany, Second Reich, colonial policy, foreign policy, international relations, expansion, chancellor.

Підписано до друку 10.11.11. Формат 60x90/16. Гарн. New Times.
Друк ризогр. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим.

Надруковано в редакційно-видавничому відділі
СумДПУ імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87